

**РОБОТА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА ЗЕМСЬКИХ ОРГАНІВ
ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПО ЗАПОБІГАННЮ ТА ЛІКВІДАЦІЇ ЕПІДЕМІЙ ХОЛЕРИ
(ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Дана стаття присвячена вивченню заходів місцевих органів влади та земських органів Харківської губернії по запобіганню та ліквідації епідемії холери. В результаті цих заходів значно покращився санітарний стан губернії, а рівень захворюваності знизився. Це дозволило суттєво зменшити смертність населення та покращити його добробут.

Ключові слова: місцеві органи влади, земські органи, епідемія холери, санітарно-виконавчі комісії, протихолерні пункти.

Данная статья посвящена изучению мероприятий местных органов власти и земских органов Харьковской губернии по предотвращению и ликвидации эпидемий холеры. В результате этих мероприятий значительно улучшилось санитарное состояние губернии, а уровень заболеваемости снизился. Это позволило существенно снизить смертность населения и улучшить его благосостояние.

Ключевые слова: местные органы власти, земские органы, эпидемия холеры, санитарно-исполнительные комиссии, противохолерные пункты.

This article is dedicated to the research of the measures taken by the local authorities and the zemstvos of Kharkivska gubernia aimed to prevent and liquidate the epidemic of cholera. Those measures had led to the improvement of sanitary condition of the gubernia and the decrease of the illness level. This decreased the death rate among the population and improved the welfare.

Key words: local authorities, zemstvo, epidemic of cholera, sanitary executive committees, anticholera station.

Постановка проблеми. Швидкий економічний розвиток Російської імперії наприкінці ХІХ ст. призвів до серйозних демографічних змін у нашому краї. На Харківщину у пошуках роботи прямували потоки з багатьох регіонів Російської імперії. Це призвело до значного скупчення населення, що створювало умови для поширення епідемічних захворювань, найнебезпечнішим за рівнем смертності серед яких була холера.

Такий стан не міг не турбувати місцеві органи влади та земські органи самоврядування. Вони робили все можливе, щоб якщо не ліквідувати умови, які викликали епідемії, то хоча б зменшити рівень захворювання та смертності від холери. Проблема боротьби з епідеміями та покращення санітарного стану є актуальні і сьогодні, і, безумовно, будуть актуальними у найближчому майбутньому. Виходячи з цього, цікаво і корисно вивчити досвід боротьби з холерою в одній з найбільших губерній півдня Російської імперії – Харківській.

Аналіз актуальних досліджень. В історичній літературі цей аспект діяльності місцевої адміністрації та органів земського самоврядування лишився поза увагою дослідників. Деякі відомості наводяться у працях С.А.Томіліна [15; 16], К.Г.Васильєва та А.Е.Сегала [1; 2], О.А.Грандо та А.С.Межирова [3; 9], Б.Д.Петрова [10; 11] та М.Н.Соловйова [12; 13; 14], П.С.Заблудовського [7; 8], але вони не охоплюють увесь комплекс заходів і цілісного уявлення про цей бік діяльності місцевої влади та органів самоврядування не дають.

Аналіз джерел виявив у звітах Харківської губернської земської управи губернським земським зборам [29; 30; 31; 32], Лікарських хроніках Харківської губернії [19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28] повні статистичні дані щодо кількості хворих на холеру у різні роки, рівня смертності, витрачених на протихолерні пункти та засоби дезінфекції коштів, кількості лікарів, фельдшерів та санітарів, що брали участь у запобіжних заходах та припиненні епідемії тощо. Безпосередні заходи місцевої адміністрації та земських органів щодо запобігання та припинення холери досліджені шляхом аналізу документів Харківського губернського правління (Ф.304 Державного архіву Харківської області) [4; 5; 6], що вперше вводяться у науковий обіг.

Мета статті даної статті – дослідити роботу місцевої влади та органів земського самоврядування Харківської губернії по запобіганню та ліквідації епідемії холери на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Організацію заходів по запобіганню та припиненню епідемії, встановленню санітарного контролю у Харківській губернії було покладено на губернатора та поліцмейстера, але вже з 90-х рр. ХІХ ст. провідну роль у організації протихолерних заходів відігравали органи самоврядування – губернська та повітові земські управи, лікарське відділення губернського правління.

Так, влітку 1903 р. на Кавказі спалахнула епідемія холери, що загрожувала перекинутись на інші регіони імперії. 11 серпня 1903 р. цар видав «Правила о принятии мер к прекращению холеры и

чуми при появленні їх внутрі імперії», що регламентували створення в губерніях санітарно-виконавчих комісій з надзвичайними повноваженнями для ліквідації епідемії. Вже 13-го серпня 1903 р. губернатор утворив та очолив таку комісію у Харківській губернії. До її складу увійшли поліцеймейстер, харківський міський голова, один земський та один міський лікарі та 13 представників канцелярії губернатора та різних відомств. Діяльність будь-яких земських та міських органів влади по боротьбі з епідеміями припинялась, всі права надавались виключно комісії. Причому фінансування діяльності санітарно-виконавчих комісій покладалось знов-таки на земство. Такий хід справ викликав досить серйозне протистояння між канцелярією губернатора та земством, права якого значно обмежили.

Позачергові губернські земські збори, що відбулись 18-25 серпня 1903 р., надали повноваження губернській земській управі подавати від свого імені клопотання з цього питання губернатору. Управа чотири рази зверталася до губернатора з вимогою не обмежувати права земств та доповісти міністру внутрішніх справ, що такі обмеження заважають проведенню протиепідемічної профілактики [4, арк.111-113]. Так, у листі губернської управи від 18 вересня 1903 р. відверто стверджувалось: «Санитарно-исполнительные комиссии 1903 года и по составу своему, и по положению, и по порядку ведения дела являются учреждениями, стоящими особняком от земских учреждений, вовсе не связанных с ними духовными узами, а с губернским земством и с формальной стороны имеющими очень слабую связь» [33, с.64]. Проте губернатор лишив ці звернення без уваги та вже 28-го серпня 1903 р. видав циркуляр повітовим справникам, поліції та лікарям щодо проведення посиленних лікарсько-поліцейських перевірок всіх можливих шляхів розповсюдження холери. На виконання циркуляру члени санітарно-виконавчих комісій протягом 2-х тижнів здійснили відповідні перевірки джерел питної води, всіх домоволодінь у містах губернії, фабрик, готелів, торгівельних та харчових закладів [4, арк.117]. Завдяки вчасно прийнятим владою запобіжним заходам тоді епідемії вдалось уникнути.

Але протягом 1903-1905 рр. епідемія холери не вщухала на півдні області Війська донського, що створило безпосередню загрозу Харківщині. Місцева влада вже накопичила значний досвід боротьби з холерою, тому санітарно-виконавча комісія здійснила низку превентивних заходів. Згідно циркуляра губернатора від 8 січня 1905 р. у 48 населених пунктах повітів, що межували з областю Війська донського, губернська земська управа влаштувала медично-спостережні пункти, бараки для хворих, а також 10 безкоштовних чайних [6, арк.19]. Але епідемія, що очікувалась, гостро поставила перед владою проблему нестачі лікарів у губернії. 27-го січня 1904 р. почалась російсько-японська війна, майже половину лікарів Харківщини мобілізували, ситуація ставала критичною. Місцевій адміністрації прийшлося вдаватись до нестандартних заходів. Так, 25-го січня 1905 р. губернська земська управа звернулася до губернатора з проханням запрошувати до протихолерних пунктів лікарів та інший медперсонал без затвердження губернатора, бо на це не було часу. Враховуючи надзвичайність ситуації, вже 5-го березня 1905 р. губернатор надав такий дозвіл і на протихолерні пункти земства набрали 63 особи, 4 з яких були лікарями, 13 – студенти-медики 5-го курсу, 14 – 4-го, 21 – 3-го та 11 фельдшерів [6, арк.21]. Завідувати пунктами губернська управа призначила лікарів або студентів-п'ятикурсників, яким допомагали фельдшери та студенти 3-4 курсів. Повітові земські управи вирішили питання відповідного грошового утримання медперсоналу. Студент 5-го курсу на посаді лікаря отримував 150 крб. на місяць (середня зарплатня земського лікаря), а в разі початку епідемії в повіті – 200 крб. Студенти 4-го курсу – відповідно 100 та 150 крб., 3-го – 75 та 100 крб., фельдшери та сестри милосердя, що пройшли річний курс навчання – 50 та 75 крб. Крім того, з місцевого населення повітові управи найняли необхідну кількість санітарів, яким сплачували від 15 до 25 крб. на місяць (що дорівнювало середній платні робітника в артілях). Щоб надати додатковий стимул небезпечній протиепідемічній роботі лікарського персоналу, губернська земська управа впровадила спеціальні пенсії сім'ям медиків (1800 крб. на рік), що загинули під час боротьби з епідемією [6, арк.48].

В умовах знаходження держави у стані війни та початку революційних подій місцева влада не могла допустити значного спалаху холери, що вкрай би погіршило і без того складну соціальну ситуацію. 17 березня 1905 р. відбулося засідання губернської Лікарської ради при губернській земській управі. Згідно постанови Лікарської ради у кожний повіт виділили по 300 крб. та придбали сулему, формалін, вапно та гідропульти для дезінфекції приміщень. Також у всіх повітах влада найняла приміщення на 20 ліжок, на кожне ліжко виділили по 105 крб. на «общее обзаведение и устройство». Крім того, у повіти відправили по чотири портативних намети для термінової ізоляції хворих, ще 11 наметів лишили в резерві. На 2427 крб. для протихолерних пунктів купили медикаментів, і у кожний пункт виділили по 50 крб. для придбання речей хворих на холеру та їх

подальшого спалення. Але накопичений земськими органами досвід свідчив, що селяни вкрай неохоче продавали у пункти речі хворих, особливо досить дорогий верхній одяг. Тому всі повітові земські управи придбали у свої повіти дїжки Юнг-Бунвіда – найновіші медичні агрегати для формаліново-парової дезинфекції речей [6, арк.121].

Оскільки основні шляхи розповсюдження холери у той час вже добре вивчили, значну увагу земська влада приділила роз'яснювальній роботі серед населення. Згідно вищевказаного рішення Лікарської ради губернське земство виділило 1076 карбованців, на які придбало у Москві та роздало в повіті 70 ламп-проекторів, до них 1601 кольорових та 1012 чорно-білих слайдів з лекціями про шляхи розповсюдження холери, надання допомоги хворим, гігієнічні заходи тощо. Проте знов-таки справа гальмувалася губернатором: вочевидь, після подій 9 січня 1905 року царська адміністрація з підозрою ставилася до будь-яких зборів. В листі губернатору від 1-го липня 1905 р. губернська земська управа наводить такі факти: ще 13-го лютого Вовчанське земство просило губернатора затвердити список лекторів. 21-го лютого губернатор дав відповідь про відмову двом кандидатам (студенту-медику та фельдшеріці-акушерці, які не мають медичного ступеня), а по решті «будут наводити справки», але дозволу так і не надав. Вовчанська повітова земська управа зробила повторний запит 3-го травня, але відповіді так і не отримала. Сумському земству на клопотання від 2-го травня 1905 р. про дозвіл земським лікарям «проводить народныя чтения о холере и гигиене» губернатор відповів, що «в настоящее время признает организацию народных чтений вообще несвоевременной» (!) [33, с.33]. Щоправда, губернатор циркуляром від 29 березня 1905 р. дозволив Харківському медичному товариству проводити лекції з бактеріології холери для лікарів, студентів та будь-яких осіб, що мають медичну підготовку та бажання допомогти у боротьбі з епідемією. Але лише восени, після відповідних звернень губернського земства 5-го листопада 1905 р. губернатор дозволив народні читання. Протягом листопада-грудня лікарі, фельдшери, члени волосних правлінь провели наочні лекції на сільських зборах майже у всіх селах губернії, крім самих невеликих та хуторів. Водночас губернська влада зіштовхнулася з новою надзвичайною проблемою – національною. Майже 50% студентів-медиків, що очолили протихолерні пункти, виявились євреями, а їм закон забороняв мешкати в губернії, яка не входила до смуги єврейської осілости. Так, завідувач протихолерним пунктом с. Кременне Куп'янського повіту А.Нахманович, що проживав з сестрами Мілою та Вірою, отримав наказ повітового справника виїхати з сестрами за межі губернії протягом 3-х днів, оскільки вони євреї. 1-го червня 1905 р. губернська земська управа звернулася до губернатора з вимогою дозволити єврейським студентам-медикам, що заміщали лікарів, без перешкод проживати в губернії на період епідемічної загрози. Зважаючи на складність ситуації, вже 5-го червня 1905 р. губернатор відповідний дозвіл підписав [6, арк.157].

Треба зазначити, що зусилля місцевої царської адміністрації по створенню протихолерних пунктів викликали різку критику переважної більшості земських повітових лікарів. Вони вважали, що користі від цих пунктів мало, селяни їм не довіряють, фельдшери малоосвічені тощо. Так, у звіті від 18 серпня 1905 р. губернським земським зборам старший лікар Вовчанського повіту А.Малиновський писав: «...считаю устройство временных эпидемических пунктов с малоопытными гастролерами, может быть первый раз попавшими в деревню, совершенно бесполезным и потому ненужным для дела, а только служащим нашему бумажному благоустройству русскому... воплем земских врачей явилась резолюция Пироговского съезда, что только после полного переворота правовых, экономических и социальных условий деревни возможна будет рациональная борьба с эпидемиями» [5, арк.31]. На нашу думку, така критика пояснюється протистоянням між земством та місцевою царською адміністрацією, а також поширенням протестних настроїв серед інтелігенції Харківщини після революційних подій 1905 р. Але попри все, дії влади виявились ефективними – протихолерні пункти обстежили 18756 осіб та виявили 78 хворих з ознаками холери. У пунктах хворих вчасно ізолювали, надали відповідну медичну допомогу, здійснили повну дезинфекцію речей. Як наслідок, завдяки безпрецедентним та вчасно вжитим місцевою владою запобіжним заходам і на цей раз масштабної епідемії вдалося уникнути.

Висновки і перспективи подальших досліджень. В результаті роботи місцевих органів влади та земських органів Харківської губернії по запобіганню та ліквідації епідемії холери на початку ХХ ст. значно покращився санітарний стан, а рівень смертності у порівнянні з 80-90-ми рр. ХІХ ст., вдалося знизити в п'ять разів, до двох осіб на десять тисяч населення. Ці показники були нижче, ніж у Воронезькій та Тамбовській губерніях, які вважались на той час більш безпечними щодо виникнення епідемії холери.

Напрацьований матеріал у подальшому дозволяє дослідити роботу місцевих органів влади та самоврядування Харківської губернії по боротьбі з найтяжчими епідемічними захворюваннями у

роки Першої світової війни, коли внаслідок появи значних потоків біженців, військових, поранених тощо значно погіршився санітарний стан та епідемічна ситуація в губернії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев К. Г. История санитарно-карантинного законодательства / К. Г. Васильев, Э. Ю. Гольд // Советское здравоохранение. – 1976. – №5. – С. 46-51.
2. Васильев К. Г. История эпидемий в России / К. Г. Васильев, А. Е. Сегал. – М.: Наука, 1960. – 623 с.
3. Грандо А. А. Развитие гигиены в Украинской ССР / А. А. Грандо. – К.: Здоров'я, 1975. – 198 с.
4. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф.304. – Оп.1. – Спр.2158. О санитарно-исполнительных комиссиях, 178 арк.
5. ДАХО. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.2159. О противохолерных пунктах, 95 арк.
6. ДАХО. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.2165. О мерах к предотвращению холерной эпидемии, 173 арк.
7. Заблудовский П. Е. Медицина в России в период капитализма. Развитие гигиены. Вопросы общественной медицины / П. Е. Заблудовский. – М.: Медгиз, 1956. – 248 с.
8. Заблудовский П. Е. Развитие медицинской статистики. Исторический обзор / П. Е. Заблудовский. – М.: Медицина, 1964. – 279 с.
9. Історія гігієни та санітарії на Україні [бібліограф. покажчик / Упорядкув. О. А. Грандо, Л. Є. Межиров]. – К.: Здоров'я, 1964. – 152 с.
10. Петров Б. Д. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / Б. Д. Петров. – К.: Госмедиздат УССР, 1954. – 193 с.
11. Петров Б. Д. Противоэпидемическое законодательство в России // Микробиология, эпидемиология и иммунология. – 1995. – №7. – С. 48-54.
12. Соловьев М. Н. Борьба с заразными болезнями при царе и теперь / М. Н. Соловьев. – Х.: Научная мысль, 1928. – 21 с.
13. Соловьев М. Н. Из прошлого и настоящего по борьбе с эпидемиями на Украине / М. Н. Соловьев // Профилактическая медицина. – 1928. – №12. – С. 16-28.
14. Соловьев М. Н. Из прошлого и настоящего по борьбе с эпидемиями на Украине / М. Н. Соловьев // Профилактическая медицина. – 1928. – №12. – С. 16-28.
15. Томили С. А. К вопросу о дезинфекции при холере / С. А. Томилин // Труды губернского санитарного совещания по вопросам борьбы с холерой при Екатеринославской губернской земской управе 31 марта – 3 апреля 1908 г. – Екатеринослав: Тип. губернского земства. – 1908. – 372 с.
16. Томилин С. А. Роль земского врача в профилактике и борьбе с эпидемиями / С. А. Томилин. – Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1910. – 138 с.
17. Труды южно-русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе: в 3-х т. – Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1911. – Т.2. – 389 с.
18. Фрейберг Н. Г. Врачебно-санитарное законодательство в России. Узаконения и распоряжения правительства по гражданской, медицинской, санитарной и фармацевтической частям, опубликованные по 1 января 1913 г. / Н. Г. Фрейберг. – СПб.: Практическая медицина, 1913. – 1071 с.
19. Харьковская губернская земская управа. Врачебная хроника Харьковской губернии. – Х.: Тип.-лит. «Печатное дело», 1900. – 750 с.
20. Харьковская губернская земская управа. Врачебная хроника Харьковской губернии. – Х.: Тип.-лит. «Печатное дело», 1901. – 472 с.
21. Харьковская губернская земская управа. Врачебная хроника Харьковской губернии. – Х.: Тип.-лит. «Печатное дело», 1902. – 797 с.
22. Харьковская губернская земская управа. Врачебная хроника Харьковской губернии. – Х.: Тип.-лит. «Печатное дело», 1903. – 828 с.
23. Харьковская губернская земская управа. Врачебная хроника Харьковской губернии. – Х.: Тип.-лит. «Печатное дело», 1904. – 346 с.
24. Харьковская губернская земская управа. Врачебная хроника Харьковской губернии. – Х.: Тип.-лит. «Печатное дело», 1905. – 1016 с.
25. Харьковская губернская земская управа. Врачебная хроника Харьковской губернии. – Х.: Тип.-лит. «Печатное дело», 1906. – 1021 с.
26. Харьковская губернская земская управа. Врачебная хроника Харьковской губернии. – Х.: Тип.-лит. «Печатное дело», 1907. – 973 с.
27. Харьковская губернская земская управа. Врачебная хроника Харьковской губернии. – Х.: Тип.-лит. «Печатное дело», 1908. – 730 с.
28. Харьковская губернская земская управа. Врачебная хроника Харьковской губернии. – Х.: Тип.-лит. «Печатное дело», 1909. – 815 с.
29. Харьковская губернская земская управа. Доклад Харьковской губернской земской управы LX очередному губернскому земскому собранию. По санитарному отделу. – Х.: Печатное дело, 1905. – 62 с.
30. Харьковская губернская земская управа. Доклад Харьковской губернской земской управы «По отделу народного здоровья и обзор эпидемий». – Х.: Тип. Петрова, 1908. – 156 с.

31. Харьковская губернская земская управа. Доклады XXXVI губернскому земскому собранию. По санитарному бюро. – Х.: Тип. Зильберберга, 1900. – 167 с.
32. Харьковская губернская земская управа. Доклады врачей-делегатов о состоянии земской медицины в уездах Харьковской губернии и отчетов по эпидемии за 1899 и 1900 г. – Х.: Тип.-лит. «Печатное дело», 1902. – 313 с.
33. Харьковская губернская земская управа. Общий очерк противо-холерных мероприятий Харьковского земства. – Х.: Печатное дело, 1906. – 183 с.
34. Эпидемии в Харьковской губернии в 1897-1909 г. / [составитель С.М.Игумнов]. – Харьков: Тип. Печатное дело, 1911. – 35 с.